

עניית אמן

[א]

גדר החיוב

כי שם ה' אקרא הבו גדל לאלהינו: (דברים לב, ג)

כתוב בספרי (האזינו פיסקא שו) ומנין שעונים אמן אחר המברך שנאמר הבו גדל לאלקינו.

חיוב עניית אמן מה"ת

הפרמ"ג (תיבת גמא בפרשתינו) מביא שבספר צידה לדרך כתב בשם הרמב"ן (מנין המצות ט"ו) וקרית ספר (מבי"ט) שמצוה מן התורה לענות אמן אחר ברכת התורה ואחר ברכת המזון, והיינו כי שם ה' אקרא בברכה, הבו גדל אמן. ומוסיף הפרמ"ג שכך פירש"י ברכות (כא, א) וז"ל כשבא משה לפתוח בדברי שירה אמר להם לישראל, אני אברך תחלה, ואתם ענו אחרי אמן, כי שם ה' אקרא בברכה, אתם - הבו גדל לאלהינו באמן. ולפי"ז ברהמ"ז וברכת התורה לפניך, ומעין שלש למ"ד שחייב מן התורה בברכה, מחויב השומע לענות אמן מה"ת.

וכתב הפרמ"ג שבאמת הרמב"ן בעשין שלו (מצוה ט"ו) לא כתב רק שמצות עשה לברך ולהודות בברכת התורה, אלא דממילא משתמע מקרא שחייב לענות אמן. ולמ"ד ברכת התורה דרבנן וקרא אסמכתא אין אמן מן התורה אף בברהמ"ז, דהך דרשא הוא אסמכתא, ר"ל שמשה רבינו לא בירך אז ברכת המזון, ורק לפי הצד שברכת התורה היא מה"ת, והמקור היא מן הפסוק ההוא "כי שם ה' אקרא", אז אפשר לומר שהחיוב לענות אמן הוא מה"ת. ולפי"ז אם שמע ברכת התורה, מעין שלש, או ברהמ"ז, ולא ענה אמן ביטל מצות עשה מן התורה, ומחויב לומר פ' עולה ויה"ר כאלו הקרבתי עולה.

העומד בתפילה האם חייב לענות אמן

עי"ש שמסופק בעומד בתפלה ושמע ג' ברכות אלו, דאולי חייב להפסיק ולענות אמן דהוה מצות עשה, אע"פ שאינו מפסיק לקדושה וקדיש, כי זה מן התורה וזה אינו אלא מדרבנן, ודבר זה לא שמענו. וכתב הפרמ"ג שהטעם הוא משום שרוב פוסקים ס"ל דברכת התורה אינו אלא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא, ומשו"ה לא מנאה הרמב"ם במנין המצות, א"כ עניית אמן מדרבנן הוא כמו הברכה ולכן אין לענות אמן באמצע שמו"ע. אבל עי' בערוה"ש (או"ח סי' מז, ב) שגם הרמב"ם ס"ל שהיא מן התורה, כמבואר בש"ס שלנו ובירושלמי רפ"ז דברכות, אלא דס"ל שזהו חלק מחלקי המצוה דלימוד תורה ומצוה אחת היא. אלא יש להעיר על דבריו, דא"כ למה הרמב"ם לא הזכיר ברכה"ת במצות תלמוד תורה.

ולפי"ז כתב שאם יש לפניו לשמוע ולענות אמן אחר בהמ"ז וברכת התורה ומעין שלש, ויש לפניו לענות שאר אמנים הא עדיף, דהוה מצות עשה מן התורה להרמב"ן ז"ל.

אם לא שמע כל הברכה

כתוב בשו"ע (או"ח רטו, ב) השומע אחד מישראל מברך אחת מכל הברכות, אף על פי שלא

שמע כולה מתחלתה ועד סופה, אע"פ שאינו חייב באותה ברכה, חייב לענות אחריו אמן. אבל אם היה המברך אפיקורוס או כותי או תינוק, או היה גדול ושינה ממתבע הברכות, אין עונין אחריו אמן. וכתב הרמ"א שעונין אמן אחר עכו"ם, אם שמע כל הברכה מפיו.

וכתב המשנ"ב (ס"ק ו) שהא דאמרינן שחייב לענות אפילו לא שמע כל הברכה, מיירי שעכ"פ שמע הזכרת השם וסוף הברכה. ויש שפוסקים דאפילו לא שמע רק חתימת הברכה צריך לענות אמן, ועיין בח"א שהכריח דאפילו דעה הראשונה מודה היכא שיודע על איזה ברכה הוא עונה דצריך לענות. ובביה"ל כתב דאולי לענין שיהא מותר לענות אמן, דהיינו שלא יהיה אמן יתומה, די אם יודע על מה הוא עונה, ובזה אתיא ההיא דאלכסנדריא של מצרים (סוכה נא, ב) שהניפו בסודרין, אבל לענין שיהיה חייב לענות אמן, אינו חייב עד שישמע הזכרת השם מפי המברך, דהא חיובא דאמן נובע מדכתיב כי שם ה' אקרא, ואחז"ל שאמר להם משה לישראל כשאני אזכיר שם ה' אתם הבו גודל לאלקינו באמן, וע"כ בעינן דוקא שישמע העונה הזכרת השם ואז יש עליו חיובא.

חילוק בין ברכת המצוות לברכת הנהנין

כתב הטור וז"ל ויראה דעונין דקאמר לאו חיובא קאמר, אלא קמ"ל דאין עונין אמן אחר הכותי. אבל הרמב"ם כתב השומע אחד מישראל מברך אחת מכל הברכות, אף על פי שלא שמע כולה מתחלתה ועד סופה, אף על פי שאינו חייב באותה ברכה, חייב לענות אחריו.

ועי' בשו"ת האלף לך שלמה (או"ח סי' צה) שהב"י הבין בדעת הטור כפשוטו שאין שום חיוב לענות אמן, ותמה השואל ע"ז שלא יתכן שלא יהיה חיוב כלל לענות אמן, והביא דברי הב"ח שפירש דהטור קאי על עונין מעכו"ם וכו'. הגרש"ק מחזק תמיהת השואל, ומוסיף דהרי אחז"ל דגדול העונה אמן יותר מהמברך, א"כ אם המברך חייב לברך, מכ"ש דהעונה אמן מחויב, דאם אינו מחויב איך הוי גדול מן המברך הרי גדול המצווה ועושה מאינו מצווה ועושה.

ועי"ש שרוצה לחלק בין ברכת המצוות לברכת הנהנין, דוודאי הברכה שהאדם מחויב לברך כגון ברכת המצות, וודאי החיוב לענות אמן, רק על ברכת הנהנין, כיון דזה אינו חיוב רק רשות, והרי המברך בעצמו אם אינו נהנה אינו מברך רק על הנאתו הוא מברך, והרי השומע אינו נהנה ומה טיבו לענות אמן, ובשלמא אם מברך על המצוה נהי דהעונה אמן אינו עושה עתה מצוה זו מ"מ הוא ג"כ מצווה על מצוה זו ושייך לענות אמן על ברכת וצונו, אבל ברכת הנהנין דאין חיוב רק בנהנה ובאינו נהנה אסור לברך, ה"נ העונה כיון דעתה אינו נהנה אין לו חיוב רק רשות.

ולפי"ז מיושב מה שהק' מהא דאמרינן גדול העונה אמן יותר מן המברך, דזה מיירי גבי ברהמ"ז דשם כיון דאחד מוציא חברו, משמע דזה אינו בכלל ברכת הנהנין, רק הוי ברכה חיובית, ולכך בזה החיוב לענות אמן, אבל בברכת הנהנין דאין אחד מוציא חברו, בזה י"ל דלא הוי חיוב לענות אמן רק רשות. ונראה שהחילוק בין ברכהמ"ז לברכת הנהנין היא, שאחרי שכבר אכל אז יש לו חיוב גמור לברך, ואינו יכול לפטור עצמו, משא"כ בברכת הנהנין אינו חייב לאכול, ורק אם יאכל יחייב בברכה.

[ב]

גדול העונה אמן יותר מן המברך

עניית אמן על ברכת התורה

בשו"ע (או"ח רפד, ג) כתוב צריך לכוין לברכות הקוראים בתורה ולברכות המפטיר, ויענה אחריהם אמן, ויעלו לו להשלים מנין מאה ברכות שחיסר מניינם בשבת.

ומקורו מדברי הרא"ש (ברכות פט, כד), והנה במעדני יום טוב על הרא"ש (שם אות ל) נקט בכוונת הרא"ש דיוצא מדין שומע כעונה בעצם הברכה, ומה"ט הקשה דמדוע צריך גם לענות אמן, הרי אם מכוין ושומע יוצא יד"ח גם בלא עניית אמן, ותל' דמ"מ חשובה טפי ברכה כשעונה אמן ע"ש. ומבואר לכאורה דנקט דיש חיוב על כל א' וא' מהציבור לברך ברכת התורה וההפטרה, אלא דיוצא ג"כ בשמיעתו דשומע כעונה, ומה"ט כתב שם (אות כ) דלכוין לברכת הש"ץ בחזרת התפילה אינו מועיל להשלמת מנין ק' ברכות, כיון שהוא בעצמו כבר התפלל ואינו חייב בחזרת הש"ץ.

אמנם הגרע"א בגליון השו"ע כתב בשם הפמ"ג דהא דבעי' הכא שישמע ויענה אמן, אף דיוצא בשומע כעונה בלא עניית אמן, דברכת התורה גרע דל"ש לומר שומע כעונה כיון שהוא לא קרא בתורה ול"ש לומר דהוי כמברך, ורק ע"י עניית אמן דגדול העונה אמן יותר מן המברך, או דהרי הוא כמברך חשיב כמברך הברכה ועולה לו לחשבון מאה ברכות.

ומבואר מדבריו דאין חיוב על כל א' מהציבור לברך ברכת התורה אלא על הקורא בתורה, ומה שעולה לו למנין הברכות אינו מדין שומע כעונה אלא מדין דהעונה אמן ה"ה כמברך, וע"כ צריך שיענה אמן לשווא כמברך. ועי' בשו"ת הרדב"ז (ח"א סי' תקעב) שכתב להדיא כדבריהם דהברכה נתקנה רק לעולה לתורה, ולא כדי להוציא את השומעים לפי שהציבור לא נתחייבו בברכה זו ע"ש.

היכא שלא התכוון ולא שמע כל הברכה

כתב הרמב"ם (ברכות א, יא) וז"ל כל השומע ברכה מן הברכות מתחלתה ועד סופה ונתכוון לצאת בה ידי חובתו יצא, ואף על פי שלא ענה אמן. וכל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך, והוא שיהיה המברך חייב באותה ברכה, היה המברך חייב מדברי סופרים והעונה חייב מן התורה לא יצא ידי חובתו עד שיענה או עד שישמע ממי שהוא חייב בה מן התורה כמוהו.

וכתב בספר רשימות שיעורים (הגרי"ד סולובייצ'יק מבוסטון ברכות מב, א) שמבואר מדבריו דיש ב' דינים לצאת ידי חובה כששומע ברכה מאחר: א) דין שומע כעונה, ב) דין עניית אמן. ותרומתו חלוקים מהדדי, דדין שומע כעונה חל רק היכא דמתכוין לצאת ושומע את כל הברכה מתחלתה ועד סופה, משא"כ בדין עניית אמן דיוצא בכל אופן.

לכאורה דבריו נסתרים מגמ' מפורשת, דאיתא במתניתין (ברכות נא, ב) ועונין אמן אחר ישראל המברך, ואין עונין אמן אחר כותי המברך עד שישמע כל הברכה כולה. ומק' הגמ' (שם נג, ב) למימרא דישאל אף על גב דלא שמע כולה ברכה עונה, וכי לא שמע היכי נפיק, הרי לן להדיא שאפילו בעונה אמן אינו יוצא אא"כ שמע כל הברכה.

אבל מאידך רואים בדומה בדברי תלמידי רבינו יונה על הרי"ף (ברכות לה, א), שדן בקושיית הראשונים על אנשי אלכסנדריא של מצרים (סוכה נא, ב) שענו אמן ע"י הנפת סודרים, והא קי"ל שאסור לענות אמן יתומה, ותל' רבינו יונה דהם ידעו על איזה ברכה עונים אמן, וכתב

וז"ל ולמדנו כפי זה התירוץ שאפי' לא נפטרו מן החיוב ואינן שומעין הברכה מהחזן, אם יודע איזו ברכה אומר כמאן דשמעיה ליה דמי, ויוצאין ידי חובתן. הרי לן שאפשר לצאת יד"ח אע"פ שלא שמע הברכה, אבל שם לא כתב שאינו יוצא אא"כ ענה אמן. וראיתי שיש שרצו להוכיח מכאן שיש מושג של תפילת ציבור ויוצא בלי "שומע כעונה", ולכן כשנמצא בחזרת הש"ץ יכול לצאת אע"פ שאינו שומע ואנו עונה אמו משום שהוא חלק מהציבור, ובפרט שידע איזה ברכה אומרים, וצ"ע.

שו"מ בפרי חדש (או"ח סי' קכד) שמתווכח עם הב"י בדעת רש"י, שהב"י הבין בדעתו שבאמת באלכסנדריא של מצרים יצאו יד"ח, ותמה עליו מהא דגרסינן (ברכות נ, א) אמר רבא כי אכלינן ריפתא בי ריש גלותא מברכינן ג' ג', וליברכו י' י', שמע ריש גלותא ואיקפד, וניפקן בברכתא דריש גלותא, איידי דאוושי כולי עלמא לא שמעי, וכתב רש"י דאוושי כולי עלמא - שהיו שם מסובין רבים ואין קול המברך נשמע, ואם כדברי הב"י מה בכך, הלא היו יכולין לכיין בברכות ע"י הנפת סודרין דומיא דאלכסנדריא של מצרים, ובהכי היו יוצאין ידי חובתן.

עוד הקשה מההיא דפרק אלו דברים (ברכות נג, ב הנ"ל) דאמרינן "וכי לא שמע היכי נפיק", ואם איתא לדברי הב"י דכל שמכין הברכות ויודע לאיזה ברכה הוא עונה, אעפ"י שאינו שומע הברכה, יוצא ידי חובתו, מאי קשיא ליה וכי לא שמע היכי נפיק, לוקי מתניתין בהכי דומיא דהנפת סודרין.

ובעיקר דברי הרמב"ם עי' בכסף משנה שהק' דע"כ בנתכוון לצאת עסקינן, וא"כ מאי קמ"ל בעונה אמן הא אפילו לא ענה אמן יצא, ותי' דכשנתכוון ולא ענה אמן יצא ולא כמברך, אבל כי ענה אמן יצא כמברך, א"נ דאתא לאשמועינן דאע"ג דענה אמן צריך שיהא המברך חייב באותה ברכה. הרי מבואר בדבריו שאין נ"מ להלכה בין ענה אמן דהוי כמברך, ללא ענה אמן.

עניית אמן בברכת הגומל

(ברכות נד, ב) רב יהודה חלש ואתפח, על לגביה רב חנא בגדתאה ורבנן, אמרי ליה בריך רחמנא דיהבך ניהלן ולא יהבך לעפרא, אמר להו פטרתון יתי מלאודויי, והא אמר אביי בעי אודויי באפי עשרה, דהוו בי עשרה והא איהו לא קא מודה, לא צריך דעני בתרייהו אמן.

ויש להעיר למה ליה לענות אמן הרי קי"ל ששומע כעונה, ויכול לצאת בשמיעה לבד. ועי' בשיטה מקובצת דהוא הדין לאומרים הברכה והוא שומע דשומע כעונה, ואף על פי שהם לא היו מתכוונין להוציאו, בכל כי הני ברכות בהכי סגי, והוא הדין באחד מברך הגומל לעצמו ושמע חברו המחוייב בכך. עוד כתב דאפשר דדווקא עונה אמן קאמרינן, דכל כי הוי גוונא חשיב כברכה כיון שעונה אמן תוך כדי דיבור, הא לאו הכי לא כיון שהם לא נתכוונו להוציאו.

לצאת יד"ח מאינו מחויב בדבר ע"י עניית אמן

אמנם הטור (או"ח סי' ריט) כתב בשם הרא"ש שהא דאמרינן שיוצא בשמיעה בעלמא בלא עניית אמן היינו דוקא כשהמברך חייב ג"כ בברכה, אבל הכא כיון שהם לא היו חייבין בברכה זו, לכך הוצרך הוא לענות אמן. ומסיים הטור וז"ל ולא חשיב ברכה לבטלה כיון שהם לא נתחייבו בה, שהם נתנו שבח והודאה למקום כדרך בני אדם שמשבחים למקום על הטובה שמזמין להם. ועי' בספר זכרון שמואל (יה, ב) שהטור הוצרך להוסיף את זה, שאע"פ שנאמר שאם ענה אמו הוי כמברך לעצמו, ולכן אע"פ שהמברך אינו מחויב בדבר שפיר יוצא יד"ח,

אבל אכתי אם הברכה שהוא ענה אמן עליה הוי ברכה לבטלה, לא יעזור לו עניית האמן, ולא יצא יד"ח. לכן הוצרך הטור לומר שאינו ברכה לבטלה, משום שמשבח להקב"ה על הצלת חברו.

מדברי הטור יוצא חידוש שהיכא שעונה אמן יכול לצאת יד"ח אע"פ שהמברך אינו בר חיובא, ורק לגבי שומע כעונה יש תנאי שהמברך הוא בר חיובא. ותמה עליו בספר קהילת יעקב (ברכות ס' כו) מהא דתנן (סוכה לח, א) מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו עונה אחריהן מה שהן אומרים, והטעם שאינו יכול לצאת יד"ח בשמיעה הוא משום שאינם בני חיובא, ולפי הרא"ש למה צריך לענות אחריהן, די באמירת אמן. ותל' הקה"י שבעיקר דברי הרא"ש צ"ע למה נחשב המברך כאינו בר חיובא, הרי הוא מחויב בברכת הגומל, ואם הוא היה מאחד מהד' שצריכים להודות שפיר היה מחויב לברך, ולא גרע מהא דאמרינן שאע"פ שיצא מוציא, ונחשב לבר חיובא, (ועי' לקמן שהגרע"א נקט באמת שגם באע"פ שיצא מוציא צריך לענות אמן) אלא ע"כ שיש שני דינים בבר חיובא, מי שאינו בר חיובא כלל אינו יכול להוציא חברו אפילו אם יענה אמן, אבל מי שהוא בר חיובא רק שאינו בר חיובא בפועל עכשיו בזה מהני עניית אמן.

ובשו"ע (או"ח ריט, ד) כתוב אם בירך אחר ואמר בא"י אמ"ה אשר גמלך כל טוב, וענה אמן, יצא. ובהגהת הגרע"א העיר מהא דנפסק לעיל (ס' רי"ג ס"ב) שיוצאין בשמיעה בלי שיענה אמן, ותל' דהכא ל"ש שומע כעונה, משום שהשומע צריך לומר בנוסח אחרת, דהיינו שגמלני ולא שגמלך, אלא דע"י אמן שהוא כמו שהוא ג"כ משבח ומודה יצא. ואח"כ מביא הגרע"א מש"כ הטור בשם הרא"ש דדווקא כשהמברך חייב ג"כ בברכה יוצא השומע בלא עניית אמן, אבל הכא שהמברך אינו חייב בברכה זו צריך דווקא לעניית אמן, ונשאר בצ"ע.

המברך להוציא חברו צריך לענות אמן

ממשיך המחבר (סעיף ה) שאם בירך אחד הגומל לעצמו, ונתכוין להוציא את חברו, ושמע חברו וכוון לצאת, יצא אפילו בלא עניית אמן, (כיון שהמברך ג"כ חייב, יצא האחר בלא עניית אמן). וכתב בהגהת הגרע"א משמע אם המברך אינו חייב בברכה אף דמברך בנוסח זה שגמלנו כדי להוציא חברו לא יצא בלא עניית אמן, (כדברי הטור) וא"כ בכל ברכות המצוות, דקיי"ל אע"פ שיצא מוציא, מ"מ כיון דאין המברך מחוייב עתה בברכה זו לא יצא בה בלא עניית אמן.

וביאר בחידושי רבי אריה לייב (סימן ה) את דברי הרעק"א שסובר שגדר אע"פ שיצא מוציא הוא שפועל בשביל חברו, ולא כמו שכתב הר"ן שכאילו הוא עצמו עדיין לא יצא, ולכן שייד לומר חילוק אם מברך לעצמו או לחברו, שאם מברך רק לחברו צריך שחברו יאמר אמן כדי "לקבל" הברכה, אבל לדברי הר"ן שחשיב שהמוציא מחויב בעצמו, וחברו יוצא מדין שומע כעונה, מה חילוק יש כאן אם מברך לו או לחברו.

יציאת יד"ח אם לא היה עניית אמן

האור זרוע (ח"א סי' קצב) חידש דבר נפלא עד למאוד, שהיכא שאין מי שיענה אמן לא יצא גם המברך. עי"ש שמבסס דבריו על ההיא דאמרינן (ברכות מז, א) שאין הבוצע רשאי לבצוע (לפרוס פרוסה מן הפת) עד שיכלה אמן מפי העונים, דאף עניית אמן מן הברכה היא, ואמרינן בכיצד מברכין צריך שתכלה הברכה קודם בציעה. וכתב וז"ל שמעינן מהכא דהשומע

ברכת המוציא או ברכת בפה"ג וכל כיוצא בהן, **שלא יצאו יד"ח לא המברך ולא השומע עד שיענה השומע אמן**, דאף עניית אמן מן הברכה היא.

שומע כעונה בק"ש

בשו"ת מהר"ם אלשקר (סימן י) כתב דלא אשכחן מאן דקאמר דהשומע קרית שמע כאלו קרא אותה, ואי אפשר למימר הכי כיון שהמצוה בקריאה ולא בשמיעה. ובהדיא כתב הרשב"א בתשובה וז"ל דגרסינן בירושלמי כל הברכות אפילו שיצא מוציא, חוץ מן התפלה וקריאת שמע וברכת המזון, תפלה שאין שליחות ליחיד, קריאת שמע לפי שכל אחד צריך לשנן בפיו, ברכת המזון דכתיב ואכלת ושבעת וברכת מי שאכל יברך. וכן כתב הריטב"א פרק ראווה ב"ד וז"ל גם בברכות ק"ש ששליח צבור מוציא ידי חובה מהן אפילו את הבקי וכו', אבל ק"ש ותפלה אינו מוציא את הבקי, כדאמרין טעמא בירושלמי בדין שיהיה כל אחד ואחד משנן בפיו.

וכן כתוב בספר אבודרהם ז"ל ובק"ש ובתפלה אם הוא ש"צ מוציא את שאינו בקי אף על פי שיצא, ודוקא בעשרה אבל ביחיד אף על פי שלא יצא אינו מוציא. וגדולה מזאת יש מן המפרשים ז"ל שכתבו כי אלו שנוהגין לקרוא ק"ש עם ש"צ בקול רם לא יפה הם עושים, כי לפעמים יסמוך על שליח ציבור בקריאת קצת מלות ולא יוציא אותן בפה מה שאין כן כשקורא לבדו.

על מה שכתב בשם האבודרהם שיכול לצאת מהש"ץ, תמה עליו האליה רבה (סימן סב, ב) הא כתב אבודרה"ם (דף לא) וז"ל יש לשאול למה אומר הש"ץ ברכות ק"ש בקול רם כדי להוציא את מי שאינו יודע, וק"ש אומר בלחש, ותל' כי מברכות ק"ש יכול הש"ץ לפטור את מי שאינו יודע, מפני שהדבר תלוי בשמיעה כמו בקריאה, אבל מק"ש אינו יכול לפטור משום שנאמר (דברים ו, ז) ודברת במ ע"כ, הרי דאפילו שאינו בקי אינו מוציא הש"ץ, וא"כ לדברי הר"ם יהיו דברי אבודרה"ם סותרים, וצ"ע. ומ"מ לדינא כתב הא"ר דשליח ציבור מוציא את מי שאינו בקי, דנראה דכיון שהוא בעשרה **ועונה אמן**, הוי כמו שמדבר עצמו כיון שאינו בקי, וקרינן ביה ודברת במ.

והפרמ"ג (או"ח משבצ"ז סי' תרפט) הביא דברי הא"ר דעונה אמן הוה כאומר, והשיג עליו דמה עניית אמן בקריאת שמע. ודוחק לומר אמן על ברכות שלפניו ושלאחריו הוי כאלו אמר קריאת שמע. וי"ל שהרי גם בשבועה מצינו שהעונה אמן הוי כמוציא שבועה, וז"ל הרמב"ם (שבועות ב, א) אחד הנשבע אחד מארבעה מיני שבועות אלו מפי עצמו, ואחד המושבע מפי אחרים וענה אמן, אפילו השביעו עכו"ם או קטן וענה אמן חייב, שכל העונה אמן אחר שבועה כמוציא שבועה מפיו.